

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ: ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Παρ' όλους τούς κινδύνους της υπερβολικής γενίκευσης και της σχηματοποίησης που υπάρχουν σ' ένα τέτοιο έγχειρημα, θεώρησα αναγκαίο νά παρουσιάσω σ' αυτό τό εισαγωγικό κεφάλαιο μιά γενική εικόνα της ανάπτυξης του έλληνικού κοινωνικού σχηματισμού από την όθωμανική έποχή μέχρι σήμερα. Γιά ν' αποφύγω όμως την πολυπλοκότητα μιάς τέτοιας προσπάθειας, θά τονίσω κυρίως τίς μεταβολές στή διάρθρωση τών τρόπων παραγωγής, από την περίοδο που ή 'Ελλάδα ήταν έπαρχία της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έπαιζε μόνο περιφερειακό ρόλο στόν κοινωνικό σχηματισμό της, ως τή μεσοπολεμική και τή μεταπολεμική περίοδο όποτε επικράτησε ό καπιταλισμός (1). Μέσα απ' αυτή την προοπτική, ή έμφαση θά δοθεί περισσότερο στίς μεταβαλλόμενες σχέσεις της παραγωγής παρά στίς εξελισσόμενες τεχνολογίες ή στίς πολιτικοϊδεολογικές εξελίξεις. Γι' αυτό τό λόγο, ή περιοδοποίηση που υίοθετείται σ' αυτό τό βιβλίο είναι κάπως διαφορετική από εκείνη που συναντάμε στίς πολιτικές ιστορίες της 'Ελλάδος ή στά έργα που εξετάζουν τίς καθαρά τεχνολογικές εξελίξεις.

1. 'Η όθωμανική περίοδος

'Επειδή μερικά από τά βασικά χαρακτηριστικά της νεότερης 'Ελλάδος άρχισαν ήδη νά διαφαίνονται όσο ή χώρα βρισκόταν κάτω από τόν όθωμανικό ζυγό, είναι ανάγκη νά κάνουμε

μιά σύντομη επισκόπηση τῶν ἐξελίξεων πού παρατηροῦνται σ' αὐτή τήν περίοδο.

Ὁ 15ος αἰώνας θεωρεῖται συνήθως ὁ χρυσός αἰώνας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐκείνη τήν ἐποχή ἡ ραγδαία ἐδαφική ἐπέκταση συμβάδιζε μέ τήν αὐξανόμενη συγκεντροποίηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καί τήν ἀποτελεσματική λειτουργία τῶν θρησκευτικῶν καί πολιτικοοικονομικῶν θεσμῶν τῆς τεράστιας πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας.

Κατά γενική συμφωνία, τό πολιτικό σύστημα στό ὁποῖο βασιζόταν ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ἦταν ὀργανωμένο ἔτσι, ὥστε νά ἐμποδίζει τή δημιουργία μιᾶς ἰσχυρῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς, πού θά μπορούσε ν' ἀποτελέσει ἀπειλή γιά τήν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ σουλτάνου. Ἀντίθετα ἀπό τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στή Δυτική καί τήν Ἀνατολική Εὐρώπῃ, ἐδῶ ὅλη ἡ γῆ ἀνήκε — θεωρητικά τουλάχιστον — στόν Ἀλλάχ καί τόν ἐκπρόσωπό του πάνω στή γῆ, τό σουλτάνο. Ἐκτός ἀπό τή *de facto* ὑπαρξη ἰδιωτικῶν γαιῶν (2), στήν πρώτη αὐτή περίοδο ἡ καλλιεργούμενη γῆ εἶχε ὀργανωθεί στή βάση τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος γαιοκτησίας. Τό σύστημα αὐτό ἔμοιαζε περισσότερο μέ τό καρλοβιγγιανό τιμάριο (*benefice*) παρά μέ τό μεσαιωνικό φέουδο. Ἀντίθετα ἀπό τοὺς Εὐρωπαίους φεουδάρχες, οἱ σπαχῆδες δέν εἶχαν δικαιώματα ἰδιοκτησίας πάνω στή γῆ. Τό μόνο πού τοὺς ἀνήκε ἦταν ἓνα μὴ κληρονομικό δικαίωμα σ' ἓνα μέρος τοῦ προϊόντος, ἀλλά σέ ἀντάλλαγμα γι' αὐτό ἦταν ὑποχρεωμένοι νά προσφέρουν διοικητικές καί στρατιωτικές ὑπηρεσίες στήν Πύλη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, εἴτε χριστιανοί εἴτε μουσουλμάνοι, εἶχαν κληρονομική χρήση τῆς γῆς, μέ τήν ὑποχρέωση ὅμως νά τήν καλλιεργοῦν συστηματικά. Ἐπειτα, παρόλο πού οἱ μὴ μωαμεθανοί φορολογοῦνταν βαρύτερα, τό συνολικό πλεόνασμα πού ἔπαιρναν ἀπό τοὺς ἀγρότες, (τό κράτος μέ τή φορολογία καί οἱ τιμαριῶτες μέ τήν καταβολή ἐνοικίων, σέ εἶδος ἢ σέ χρῆμα), ἦταν μικρότερο ἀπ' ὅ,τι στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη (3). Μ' ἄλλα λόγια, τό κράτος τοῦ σουλτάνου, προσπαθώντας νά μειώσει στό ἐλάχιστο κάθε ἀπειλή ἀπό τοὺς ντόπιους ἰσχυροὺς, στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς του εὐνόησε καί ὑποστήριξε τοὺς ἀγρότες βάζοντας πολύ αὐστηροὺς περιορισμούς στόν τύπο καί τό βαθμό τοῦ ἐλέγχου πού θά μπορούσαν ν' ἀσκοῦν οἱ σπαχῆδες πάνω στοὺς ἄμεσοὺς παραγωγούς. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, οἱ ἀγγαρεῖες, π.χ. δέν ἔπαιξαν ση-

μαντικό ρόλο στό τιμαριωτικό σύστημα καί ἡ δουλοπαροικία δέν ἀπλώθηκε τόσο πλατιά ὅσο στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη (4).

Φυσικά κάνοντας τέτοιες συγκρίσεις πρέπει νά ἔχουμε πάντα ὑπόψη τίς ριζικές διαφορές ανάμεσα στίς δομές τοῦ σουλτανικοῦ καί τῶν δυτικῶν μοναρχικῶν κρατῶν. Στά τελευταῖα εἶχε δημιουργηθεῖ μιά ἐξαιρετικά εὐαίσθητη ἰσοροπία δυνάμεων ανάμεσα στή μοναρχία καί τήν ἀριστοκρατία ἤδη ἀπό τό 15ο καί τό 16ο αἰώνα· ὁ συμβιβασμός αὐτός ἀποτελεῖ τό χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀπολυταρχισμοῦ (5) καί σχετίζεται ἄμεσα μέ τά συνταγματικά καί πλσυραλιστικά καθεστῶτα τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰώνα. Μόλο πού οἱ εὐγενεῖς τῆς Δύσης δέν κατάφεραν ν' ἀντισταθοῦν στήν ἀνοδο καί τήν ἐπέκταση τοῦ μοναρχικοῦ κράτους, ἕνα σημαντικό ποσοστό ἀπ' αὐτούς πέτυχε νά περιφρουρήσει καί νά προωθήσει τά συμφέροντά του καταλαμβάνοντας θέσεις-κλειδιά μέσα στό μοναρχικό κράτος (6).

Στήν ὀθωμανική περίπτωση δέ βρέθηκε καμιά ἀνάλογη συμβιβαστική λύση. Ὅσο τό κράτος ἦταν ἰσχυρό, ὅπως στό 15ο αἰώνα, ἡ ἀριστοκρατία ἦταν ἀπόλυτα ὑποταγμένη στή δεσποτική κυριαρχία τοῦ σουλτάνου. Τά δικαιώματά της πάνω στή γῆ εἶχαν περικοπεῖ αὐστηρά καί ὁ ἔλεγχός της στόν κρατικό μηχανισμό εἶχε μειωθεῖ στό ἐλάχιστο, γιατί στίς καίριες διοικητικές θέσεις χρησιμοποιοῦνταν μὴ ἀριστοκρατικά στοιχεῖα (δοῦλοι, εὐνοῦχοι, χριστιανοί, κ.λπ.), πού ἦταν ὑποχέτρια τοῦ σουλτάνου. Ἔτσι ἡ ἐξασθένηση τῆς σουλτανικῆς ἐξουσίας (μετά τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα) δέν εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐνίσχυση τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐπιροῆς μέσα στό κράτος, ἀλλά τήν περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπόλυτη αὐτονομία τῶν ντόπιων πασάδων, καί ἐπομένως τό σταδιακό κατακερματισμό τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καθεστώτος (7). Ὅλα αὐτά σημαίνουν πῶς, σέ σύγκριση μέ τή Δύση, δέν ὑπῆρχε ὀργανική διασύνδεση ανάμεσα στό κράτος καί τίς οἰκονομικά κυρίαρχες τάξεις (τιμαριῶτες καί ἔμπορους), κι αὐτό τό δομικό χαρακτηριστικό ἐξασθένησε τό «κράτος τοῦ νόμου» καί ὀδήγησε σέ γενική ἀνασφάλεια καί αὐθαιρεσίες — πού προέρχονταν ἀπό τήν κορυφή ὅταν τό κράτος ἦταν ἰσχυρό, καί ἀπό τίς κατώτερες βαθμίδες, δηλαδή τούς τοπικούς ἄρχοντες, ὅταν τό κράτος ἦταν ἐξασθενημένο.

Τό 16ο αἰώνα, ὅταν τελείωσε τό κύμα τῶν κατακτήσεων, τό ὀθωμανικό κράτος μπῆκε σέ φάση σταδιακῆς παρακμῆς· τήν

ἴδια ἐποχή τό δυτικοευρωπαϊκό μοναρχικό κράτος ἐδραιωνόταν καί ἡ ἡπειρωτική Εὐρώπη ζοῦσε μί μοναδική περίοδο οἰκονομικῆς ἐπέκτασης (8) — μιᾶς ἐπέκτασης πού χαρακτηριζόταν ἀπό τεχνολογικές καινοτομίες, ὑπερατλαντικές ἀνακαλύψεις, τήν ἀνάπτυξη ἐμπορίου μέ μακρινές χῶρες, τήν εἰσροή πολύτιμων μετάλλων, τή γενική ἄνοδο τῶν τιμῶν, τήν αὔξηση τῶν πληθυσμῶν καί τῶν ἀστικῶν κέντρων, κ.λπ. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐποχή, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τόν ὄρο τοῦ W Ilstein, μιά παγκόσμια οἰκονομία γεννιόταν ἀπό τή θεσμοποίηση ἑνός διεθνούς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας — μιά ἐξέλιξη πού συνέβαλε σταδιακά στή διαφοροποίηση τῆς Εὐρώπης σέ κεντρικά, περιφερειακά καί ἡμιπεριφερειακά κράτη (9). Ἄν καί εἶναι πιθανό πῶς ἡ σημασία αὐτῆς τῆς πρώιμης «παγκόσμιας οἰκονομίας» ὑπερτονίζεται ἀπό τόν Wallerstein, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ εὐρωπαϊκή οἰκονομική ἐπέκταση τοῦ 16ου αἰῶνα εἶχε σοβαρό ἀντίκτυπο στήν ὀθωμανική οἰκονομία καί πολιτεία. Γιατί ἀκριβῶς σ' αὐτή τήν περίοδο τά μεγαλύτερα εὐρωπαϊκά κράτη, προσπαθώντας νά βελτιώσουν τίς οἰκονομίες τους καί νά ἐξασφαλίσουν φτηνές πρώτες ὕλες καί τροφή γιά τούς αὐξανόμενους πληθυσμούς τους, ἄρχισαν ν' ἀποσποῦν διάφορα ἐμπορικά προνόμια ἀπό τό ὀθωμανικό κράτος πού εἶχε ἀρχίσει νά παρακμάζει. Οἱ περίφημες *διομολογήσεις* (10), πού ἄρχισαν τό 16ο αἰῶνα καί συνέχισαν νά μεγαλώνουν μέ τόν αὐξανόμενο κατακερματισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, κατάφεραν νά δημιουργήσουν ἐξαιρετικά εὐνοϊκοῦς ἐμπορικοῦς ὄρους γιά τή Δύση καί νά κατευθύνουν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὀθωμανικῆς οἰκονομίας σύμφωνα μέ τίς ἀναπτυξιακές ἀπαιτήσεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (11).

Κάτω ἀπό τήν ἐντύπωση αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων καί μέ τή θεαματική ἄνοδο τῶν τιμῶν τῶν δημητριακῶν σέ διεθνές ἐπίπεδο, οἱ Τοῦρκοι γαιοκτήμονες ἄρχισαν νά καλλιεργοῦν νέα προϊόντα (καλαμπόκι, μπαμπάκι) καί αὔξησαν τήν παραγωγή τῶν δημητριακῶν (12). Ἐπειδή ὅμως δέν ὑπῆρξαν σημαντικές τεχνολογικές βελτιώσεις στήν ὀθωμανική γεωργία αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς ὀφειλόταν σέ μεγάλο βαθμό στήν καλλιέργεια νέων γαιῶν καί στήν ὄλο καί μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση τῶν χριστιανῶν καί τῶν μουσουλμάνων ἀγροτῶν (13), ἀφοῦ τό κεντρικό κράτος δέν εἶχε πιά τή δύναμη νά τούς προστατέψει ἀπό τήν ἀρπακτικότητα τῶν

ἀφεντάδων τους. Ἔτσι οἱ τελευταῖοι, δελεασμένοι ἀπό τίς τεράστιες κερδοσκοπικές δυνατότητες τῆς ἐξαγωγῆς σιτηρῶν, ἄρχισαν ν' αὐξάνουν τὰ προνόμια τους σε βάρος τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Σιγά-σιγά τὰ τιμάρια ἔγιναν σχεδόν κληρονομικά, τὰ ἐνοίκια καί οἱ φορολογίες αὐξήθηκαν καί τὰ πατροπαράδοτα δικαιώματα τῶν χωρικῶν πού καλλιεργοῦσαν τή γῆ ἐξασθένισαν ἢ καί χάθηκαν ἐντελῶς. Μάταια οἱ διάφοροι μεταρρυθμιστές, καί ἰδιαίτερα ὁ σουλτάνος Σουλεϊμάν ὁ Μεγαλοπρεπής, προσπάθησαν νά σταματήσουν αὐτή τήν — ὀλοένα καί χειρότερη — κατάσταση μ' ἓνα πιό συγκεντρωτικό ἔλεγχο τῆς διανομῆς τῶν τιμαρίων καί μέ τή θέσπιση αὐστηρῶν κανονισμῶν πού ρύθμιζαν τήν κληροδότηση καί τή μεταδίδασή τους (14). Ἡ αὐξανόμενη ἐμπορευματοποίηση τῆς γεωργίας, ὅσο ἡ ἐξουσία τῆς Πύλης ἀτονοῦσε σιγά-σιγά, ὀδήγησε ἀναπόφευκτα στήν ἐμφάνιση τῆς μεγάλης ἐγγειας ἰδιοκτησίας καί στό σταδιακό πέρασμα ἀπό τό τιμαριωτικό σύστημα στό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν (15).

Μέ τό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν ἡ τριγωνική ἰσοροπία ἀνάμεσα στό κράτος, τοὺς ἀγρότες καί τοὺς τοπικούς φεουδάρχες ἀναστατώθηκε πρὸς ὄφελος τῶν τελευταίων. Ὁ τσιφλικᾶς ἔγινε *de facto* κληρονομικός ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, σέ βάρος τῶν δικαιωμάτων καί τοῦ κράτους καί τῶν ἀγροτῶν. Ἀρχικά τό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν εἶχε ἐμφανιστεῖ σάν θεσμικό μέσο γιά ν' ἀρχίσει ἡ καλλιέργεια ἐκτάσεων πού ἔμεναν ὡς τότε ἀχρησιμοποίητες. Σιγά-σιγά ὅμως μέ τήν ἐξασθένηση τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου, τό σύστημα ἐπεκτάθηκε καί περιέλαβε ἐκτάσεις πού ἀνήκαν ἄλλοτε σέ τιμάρια, γιά νά φτάσει ἀργότερα νά ἐξουσιάζει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς (16). Τό 17ο αἰῶνα ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία δοκίμασε τή σοβαρή καί παρατεταμένη εὐρωπαϊκή κρίση πού ἀκολούθησε τήν ἐπέκταση τοῦ 16ου αἰῶνα· ἓνα ἀπό τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς κρίσης ἦταν ἡ παραπέρα ἐνίσχυση τοῦ συστήματος τῶν τσιφλικιῶν. Ὅπως ἀκριβῶς καί στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, ἡ κρίση αὐτή προκάλεσε ἓνα κίνημα «ἐπιστροφῆς στή γῆ», συνοδευμένο ἀπό τήν ἐντονότερη ἐκμετάλλευση τῶν ἀγροτῶν καί τήν αὐξανόμενη πώλωση πλούσιων καί φτωχῶν (17). Ἄν καί στήν Ἀγγλία ἡ ἐκμετάλλευση αὐτή πῆρε τή μορφή μιᾶς ἐπιτάχυνσης τοῦ κινήματος τῶν περιφράξεων καί στή Γαλλία ἐνίσχυσε τὰ φεουδαρχικά δικαιώματα, στήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία — καί στήν Ἀνατολική Εὐρώπη — κατέληξε στήν ἀποκοπή

τῶν ἀγροτῶν ἀπό κάθε κρατική προστασία καί στόν ὑποδουλοπαροικία (18). Ἐδῶ ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς ληστείας, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν χωριῶν καί τά κινήματα τῶν ἀγροτῶν, πού ἐντάθηκαν ἀκόμα περισσότερο τό 18ο αἰῶνα (19).

Πρέπει νά τονίσουμε ὡστόσο πῶς, παρ' ὅλη τήν ἐνίσχυση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τήν ἐντατική ἐμπορευματοποίηση τῆς γεωργίας, τό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν δέν ὀδήγησε στήν ἀνάπτυξη μιᾶς καπιταλιστικῆς γεωργίας, δηλαδή στή δημιουργία ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. Ὅσοι ἔχαναν τά μικρά τους χωράφια δέ γίνονταν «ἐλεύθεροι» ἐργάτες· ἀναγκάζονταν νά καλλιεργοῦν τήν ἴδια γῆ στή βάση τοῦ κολληγιακοῦ συστήματος. Σ' ὁλόκληρο τό διάστημα τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἡ μισθωτή ἐργασία ἔπαιξε μόνο περιθωριακό ρόλο στήν ἑλληνική ὑπαιθρο (20) καί, ἀντίθετα μέ τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε σέ μερικές δυτικές χῶρες (21), ἡ ὀθωμανική γαιοπρόσοδος δέν ὀδήγησε στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ (22). Ὡς ἐκείνη τήν ἐποχή, τό κεφάλαιο ἔμεινε περιορισμένο στή σφαίρα τῆς διανομῆς ἢ ἔκανε μερικές διστακτικές ἀλλά τελικά ἀποτυχημένες προσπάθειες πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς βιοτεχνικῆς καί βιομηχανικῆς παραγωγῆς.

2. Ἡ Ἀνάπτυξη τοῦ Ἐμπορίου καί τῆς Βιομηχανίας

Μέ τήν κατάκτηση τῶν Βαλκανίων ἀπό τοὺς Ὀθωμανοὺς τό 15ο αἰῶνα, μπῆκε τέλος στό πολιτικό καί οἰκονομικό χάος πού εἶχαν δημιουργήσει ὡς ἐκείνη τή στιγμή, οἱ ἀλλεπάλληλες συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς, τοὺς Βενετούς, τοὺς Γενοβέζους καί τοὺς Σλάβους, στή χερσόνησο. Ἡ καθιέρωση τῆς Pax Ottomanica καί ἡ ἀρχική ἀνοχή πού ἔδειξε τό κράτος ἀπέναντι στοὺς ὑποταγμένους χωρικούς, μαζί μέ τήν προσπάθειά του νά ξαναεποικίσει τίς ἐγκαταλειμμένες πόλεις καί τά διάφορα κέντρα κατά μῆκος τῶν σπουδαιότερων ἐμπορικῶν ὁδῶν (23), συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί στή γενική βελτίωση τῆς οἰκονομίας.

Στήν περίοδο αὐτή καθοριστικό ρόλο στό ἐμπόριο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἔπαιζαν οἱ Βενετοί. Γιά ἓνα μεγάλο

μέρος του 16ου αιώνα, στη διάρκεια της μεγάλης οικονομικής επέκτασης της Δυτικής Ευρώπης, οι Ίταλοι εξακολουθούσαν να είναι αποκλειστικοί προμηθευτές υφασμάτων και άλλων βιομηχανικών αγαθών στην Πύλη κι αποτελούσαν τους βασικούς εξαγωγείς των γεωργικών προϊόντων της αυτοκρατορίας στη Δύση. Ωστόσο, γύρω στα τέλη του 16ου αιώνα, τό γαλλικό κι αργότερα τό αγγλικό και τό ολλανδικό έμπορικό κεφάλαιο έβαλε τέλος στην έμπορική κυριαρχία των Βενετών. Η συμφωνία του 1569 ανάμεσα στό σουλτάνο και στό βασιλιά Φραγκίσκο Α΄, πού ανάγκαζε όλα τά ξένα πλοία (έκτός από τά Βενετικά) νά έμπορεύονται κάτω από τήν προστασία της γαλλικής σημαίας, έδωσε στους Γάλλους έμπόρους τή δυνατότητα νά έλέγχουν ένα ύπολογίσιμο τμήμα του είσπραγικού και εξαγωγικού έμπορίου των Όθωμανών (24). Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα οι Άγγλοι, παρά τήν έντονη αντίδραση των Γάλλων, κατάφεραν μέ τή σειρά τους ν' αποσπάσουν παρόμοια προνόμια από τήν Πύλη, ενώ οι Όλλανδοί απέκτησαν διομολογήσεις μόλις στα μέσα του 17ου αιώνα (25).

Οι Έλληνες έμποροι, αν και τό 16ο αιώνα δέν ήταν ακόμα τόσο σημαντικοί, είχαν παρ' όλα αυτά πολύ δραστήρια συμμετοχή, όχι μόνο στό έσωτερικό έμπόριο αλλά και στό έμπόριο πού άνθουσε στη Μαύρη Θάλασσα και τήν Άδριατική. Μέ τήν τρομακτική άνοδο της ζήτησης σιτηρών και άλλων τροφίμων από τή Δύση στην περίοδο αυτή, οι Έλληνες (26) κατάφεραν πολύ σύντομα νά πάρουν στα χέρια τους ένα σημαντικό μέρος του έμπορίου των δημητριακών. Μάταια οι όθωμανικές αρχές προσπάθησαν νά συστηματοποιήσουν αυτό τό έμπόριο για νά εξασφαλίσουν τόν έφοδιασμό των μεγάλων όθωμανικών πόλεων, και ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης πού ό πληθυσμός της έφτανε εκείνη τήν εποχή τίς 700.000. Σπρωγμένοι από τήν έπιθυμία του τεράστιου κέρδους των εξαγωγών, οι Έλληνες έμποροι άψηφούσαν τίς διατάξεις του άσθενους όθωμανικού κράτους και ειδικεύτηκαν στην παράνομη εξαγωγή σιτηρών κερδίζοντας έτσι τεράστιες περιουσίες (27).

Μιά άλλη παράνομη πηγή για τό σχηματισμό του ελληνικού έμπορικού κεφαλαίου ήταν ή πειρατεία. Στα τέλη του 16ου αιώνα, μέ τή σταδιακή παρακμή του έμπορίου των Βενετών και τήν προσωρινή εξασθένηση της θέσης των Γάλλων στό Ίόνιο, ή πειρατεία πήρε σημαντικές διαστάσεις. Οι Έλληνες

θαλασσινοί δέν ἔχασαν τήν εὐκαιρία νά ἐπιδοθοῦν σ' αὐτή τήν πολύ προσοδοφόρα δραστηριότητα — μιά δραστηριότητα πού πολύ σύντομα ἔγινε οὐσιαστικό τμήμα τῆς ὀθωμανικῆς οἰκονομίας. Πραγματικά, ἰδιαίτερα στά νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἔγιναν μόνιμες συμφωνίες ἀνάμεσα σέ πειρατές καί ἐμπόρους πού, ἔχοντας συχνά ἔξαγοράσει τίς ντόπιες ἀρχές, προμηθεύονταν λαφυραγωγημένα ἀγαθά σέ πολύ χαμηλές τιμές καί τά προωθοῦσαν πάλι στίς ἔξαγωγές ἢ τά ξαναπουλοῦσαν μέσα στήν αὐτοκρατορία (28).

Ἔτσι τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καί οἱ ἀρχές τοῦ 17ου, ἡ ἐποχή δηλαδή πού οἱ Ἕλληνες ἔμποροι μαζί μέ τούς Γάλλους, τούς Ἀγγλους καί τούς Ὀλλανδούς ἐκτοπίζουν σιγά-σιγά τούς Ἰταλούς ἀπό τό ἐμπόριο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (29), μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν φάση τῆς «πρωταρχικῆς συσσώρευσης» τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου. Ὡστόσο, σ' αὐτή τήν ἀρχική περίοδο τό ἑλληνικό κεφάλαιο ἔπαιζε σαφῶς δευτερεύοντα ρόλο καί ἐξυπηρετοῦσε τίς δραστηριότητες τῶν Δυτικοευρωπαίων ἐμπόρων. Κι αὐτό δέ συνέβαινε μόνο ἐπειδή ἡ ἀνάπτυξη του ἦταν περιορισμένη καί ἡ δομή του διαμορφωμένη ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν δυτικῶν οἰκονομιῶν ἀλλά καί ἐπειδή στό μεγαλύτερο μέρος του προερχόταν ἀπό παράνομες δραστηριότητες. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι, μὴ ἔχοντας τίς εὐκαιρίες καί τήν πολιτική αὐτονομία πού ἀπολάμβαναν οἱ ἔμποροι τῆς Δύσης μέ τίς διομολογήσεις τους καί χωρίς ὑλικά μέσα γιά θαλάσσιες μεταφορές, κατεῖχαν ἀκόμη δευτερεύουσα καί μᾶλλον ἐπισφαλῆ θέση στό ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ κατάσταση αὐτή ἄλλαξε ἐντυπωσιακά τό 18ο αἰώνα. Οἱ πόλεμοι ἀνάμεσα στήν Ἀγγλία καί τή Γαλλία ἀποδιοργάνωσαν τά ἐμπορικά τους δίκτυα στή Μεσόγειο κι ἀποτέλεσαν μοναδική εὐκαιρία γιά τούς Ἕλληνες, πού συμπλήρωσαν ἀμέσως τό κενό. Μιά ἀκόμα πιό ἀποφασιστική ὄθηση τούς δόθηκε ἀπό τή συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ στά 1774, τήν ὁποία ἐπέβαλαν στό σουλτάνο οἱ νικητές Ρῶσοι. Μέ τή συμφωνία αὐτή ἡ Ρωσία ἀπέκτησε ἐμπορικά προνόμια, ἀνάλογα — ἂν ὄχι καί μεγαλύτερα — μέ κείνα πού ἀπολάμβαναν πρωτύτερα οἱ Γάλλοι καί οἱ Ἀγγλοι, καί καθιέρωσε ἕνα νομικό πλαίσιο εὐνοϊκό ἀπό πολλές ἀπόψεις γιά τούς χριστιανούς ὑποτελεῖς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ ἀποτέλεσε βάση γιά κατοπινές συμφωνίες (30) πού ἔδωσαν στούς Ἕλληνες ἐμπόρους, π.χ., τή δυνα-